

JAN VAN
HERWIJNEN
TEKENEN
UIT
MEDE-
DOGEN

JAN VAN
HERWIJNEN

TEKENEN

UIT

MEDE-

DOGEN

1 Jan van Herwijnen omstreeks 1920 | archief Jan van Herwijnen Stichting

'DE KRANKZINNIGEN' JAN VAN HERWIJNENS PORTRETTEEN VAN PSYCHIATRISCHE PATIËNTEN IN CONTEXT

MARIEKE JOOREN

'In 1918 ben ik weer eens uit mekaar gevlogen. Toen hebben ze me naar paviljoen drie gebracht. [...] Wat ik dáár om me heen zag – in zo'n zaal – [...] kermis in de hel was het.'¹ Jan van Herwijnen (1889-1965) stond nog tamelijk aan het begin van zijn kunstenaarsloopbaan toen hij in 1918 terechtkwam in de psychiatrisch-neurologische kliniek (paviljoen drie in de volksmond) van het Wilhelmina Gasthuis in zijn woonplaats Amsterdam (afb. 1). Aanleiding was een niet nader omschreven psychische crisis.² Na een week ter observatie te hebben doorgebracht op achtereenvolgens een zaal en een eigen kamertje, mocht Van Herwijnen vrij rondlopen. Onder de indruk van de veel ernstiger gevallen die hem omringden, begon hij zijn medepatiënten te tekenen. 'Dat moest ik doen – dat was een dwang waar ik niet onderuit kon.'³ Een kunstenaar moest volgens Van Herwijnen het leed van de mensen doorleven en in zijn kunst daarvan getuigen. Tegelijkertijd zullen de focus op het papier en de zielenpijn van de ander voor hem een bezwering van zijn eigen onrust zijn geweest, een soort bliksem-aflaider voor zijn mentale kortsluiting.

9

Toen hij gelukkig snel weer 'op de poten' stond en na tien dagen uit de kliniek werd ontslagen, was zijn drang om psychiatrische patiënten te portretteren nog onverminderd groot.⁴ Op afspraak van een arts in het Wilhelmina Gasthuis mocht Van Herwijnen als bezoeker zijn werk voortzetten in het Willem Arntsz Huis aan de Agnietenstraat in Utrecht, het op een na oudste psychiatrisch geneeskundige instituut in Nederland. Daar tekende hij in 9 maanden tijd 32 levensgrote portretten van geesteszieken ten voeten uit, in zwart krijt op bladen van zo'n 1,8 bij 1,1 meter. Hij gaf daarmee een menselijk gezicht en formaat aan de vrouwen en mannen die voorzien van het label 'krankzinnig' aan het zicht van de samenleving waren onttrokken.

1 Dien van Herwijnen-den Eerzamen, *Jan van Herwijnen 1889-1965. De krankzinnigen-tekeningen*, Nieuwkoop 1973, p. 7. De weduwe van Van Herwijnen schreef deze publicatie in ik-vorm, door de ogen van de kunstenaar.

2 In een tv-interview met de VPRO in 1963 (<https://www.youtube.com/watch?v=jvVcCze55w>, geraadpleegd 11 maart 2021) spreekt Jan van Herwijnen openlijk over zijn 'zenuwtoestand', maar zonder nadere details. Tot dusver is er geen patiëntendossier gevonden dat de opname en reden van opname bevestigt en toelicht.

3 Van Herwijnen-den Eerzamen 1973 (noot 1), p. 8.

4 Citaat uit een tv-interview uit 1963 (noot 2).

2 Jan van Herwijnen | *Dodenportret: dode man v* | 1947 | olieverf op doek | 50 x 40 cm |
collectie Museum Arnhem | langdurige bruikleen Jan van Herwijnen Stichting

De psychologische en sociaal-maatschappelijke zeggingskracht van de tekeningen maakten dat ze voor een doorbraak zorgden in Van Herwijnen's carrière. Sinds de eerste tentoonstelling in januari 1920 is de serie regelmatig voor het publiek te zien geweest. De reeks werd voor het laatst integraal getoond in 2005 in het Museum voor Moderne Kunst in Arnhem (nu Museum Arnhem). De titel luidde toen *De krankzinnigen*, een term die door de kunstenaar en ook postuum vaak voor de tekeningen is gebruikt maar die inmiddels als verouderd geldt.⁵ De portretten zelf spreken echter nog immer tot de verbeelding en roepen vragen op over de grens tussen 'normaal' en 'gek' en over onze (onbewuste) vooroordelen over de psychiatrie, zeker die van een eeuw geleden.

JAN VAN HERWIJNEN IN VOGELVLUCHT

Toen Van Herwijnen in een tv-interview in 1963 werd gevraagd naar zijn opname in een psychiatrische kliniek in 1918, was zijn verklaring even logisch als ontluisterend: hij vertelde 'gewond' te zijn geraakt door het zwerfende bestaan dat hij vanaf zijn 11de had geleid. Op-groeiend in een arm gezin in Amsterdam, met een vader die zijn toevlucht zocht in de drank, viel Jan van het ene baantje in het andere. Op zijn 14de vertrok hij naar Engeland als kokshulp op een schip. Er moest brood op de plank. Voor zijn tekentalent, dat zich al ontpopte op de lagere school – zijn enige opleiding – was aanvankelijk geen ruimte. Maar het bloed kroop waar het niet gaan kon en met allerlei omwegen besloot hij zich op zijn 22ste te wijden aan het kunstenaarschap, met niets meer op zak dan de mentale steun van zijn moeder en een schilderskist van een vriend. Tijdens het naschilderen van werken van illustere voorgangers in het Rijksmuseum werd hij ontdekt door onderdirecteur Willem Steenhoff, die hem aanmoedigde en ervoor zorgde dat hij een beurs kreeg om zijn talent zelfstandig verder te ontplooiën. Terwijl over de grens de Eerste Wereldoorlog woedde, schilderde de autodidact Van Herwijnen zijn eerste landschappen en bloemstukken. Op tentoonstellingen waar hij zijn werk exposeerde, viel hij op bij schrijvers en critici met socialistische sympathieën, onder wie Just Havelaar. Zij hielpen hem niet alleen met lovende woorden, maar bemiddelden ook bij het verkrijgen van financiële steun. Zijn carrière kwam in een stroomversnelling met de tentoonstelling van de portretten van psychiatrische patiënten in 1920. Daar toonde hij ook tekeningen van daklozen, armen, blinden en zieken – vrijwel alle in zwart-wit – die hij in aanloop naar de serie van levensgrote portretten had gemaakt. Een duidelijke opmars vormde een reeks van tenminste tien tekeningen uit 1918 op een formaat van 87 bij 57 centimeter, met titels als *Diakenhuismannetje*, *Zwerver* en *Krankzinnige man met één arm*. Vanaf de jaren 20 begon Van Herwijnen zich hoofdzakelijk op de schilderkunst te richten.

11

Eind 1927 had hij voor het eerst een tentoonstelling bij de kunstzaal van Carel van Lier op het Rokin in Amsterdam. Hij exposeerde, wederom, een serie: zeven schilderijen van mannen met verweerde koppen en knoestige handen, die door de sombere lading herinneringen oproepen aan 'de krankzinnigen'. Het was geen daverend succes, maar toen hij in de jaren 30 behoorde tot de vaste exposanten van de inmiddels vermaarde Van Lier mocht hij zich wel rekenen tot de top van de Nederlandse moderne kunst. Van Lier vertegenwoordigde de grote fijnschilders

5 In 1972 vond een reizende tentoonstelling van de serie plaats en in 1973 verscheen een publicatie over de reeks van de hand van weduwe Dien van Herwijnen-den Eerzamen, waarvoor als titel *De krankzinnigen-tekeningen* werd gebruikt (noot 1). Maar ook voor die tijd werden de tekeningen vaak zo genoemd, ook door de kunstenaar zelf. Vanwege de verouderde terminologie is hier gekozen het begrip 'krankzinnige' slechts tussen aanhalingstekens te gebruiken.

van het neorealisme zoals Wim Schuhmacher, Raoul Hynckes, Dick Ket en Carel Willink, maar ook de meer expressionistisch georiënteerde realisten, onder wie Charley Toorop, Jan Sluijters, Henk Chabot en Quirijn van Tiel. Van Herwijns stijl wisselde nog al eens, waardoor hij bij het ene noch het andere front hoorde en in positieve zin opviel. Hoewel zijn werk niet erg goed verkocht, kwam een aantal schilderijen door middel van particuliere schenkingen in de jaren 30 in belangrijke museale collecties terecht, waaronder het Stedelijk Museum in Amsterdam en het Haags Gemeentemuseum (nu Kunstmuseum Den Haag). Ook ontving hij regelmatig positieve aandacht van pers in binnen- en buitenland.

Ondanks het succes was geld een terugkerend euvel in zijn leven. Hij rekende het de kapitalistische maatschappij aan dat hij een beroep moest doen op subsidies, leningen en giften om als kunstenaar zijn grote gezin te kunnen onderhouden. Ook bracht hij zijn werk dikwijls ongevraagd aan de man met zijn brutale babbel en imposante voorkomen, wat bij vakgenoten zowel bewondering als jaloezie opriep. Begin jaren 30 verkocht hij uit bittere financiële noodzaak de serie psychiatrische portretten aan de bekende kunsthandelaar Jacques Goudstikker. Toen diens collectie in oktober 1940 werd geveild – Goudstikker was in mei van dat jaar omgekomen, op de vlucht voor de nazi's – zag Van Herwijnen zijn kans schoon om de tekeningen waaraan hij zo verknocht was terug te kopen.⁶ Ze zijn nog altijd in het bezit van de familie, die ze in langdurig bruikleen heeft ondergebracht bij Museum Arnhem.

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog nam de waardering voor Van Herwijns werk af. Afgezien van zijn omstreden houding ten opzichte van de bezetter, was de interesse voor realistische schilderkunst in het algemeen tanende, vanwege de connotatie met de oude orde die niets dan ellende had gebracht.⁷ Expressieve en abstracte kunstuitingen sloten beter aan bij de toekomst in herwonnen vrijheid, zo oordeelde de jongere generatie. De indrukwekkende serie dodenportretten die Van Herwijnen in 1947 schilderde, wederom in het Wilhelmina Gasthuis waar hij ooit zelf kortstondig opgenomen was geweest, kon niet voorkomen dat hij volgens kunstpausen en critici zijn beste tijd had gehad (afb. 2). 'Als men Van Herwijnen beslist een plaats wil geven in de galerijen der vaderlandse schilderkunst, laat men dit dan doen voor zijn vroege werk en vooral voor die enkele zeldzame tekeningen van krankzinnigen', betoogde de latere tv-presentator en museumdirecteur Pierre Janssen in 1950 ter gelegenheid van de 60ste verjaardag van de kunstenaar.⁸

HET WILLEM ARNTSZ HUIS

Het Willem Arntsz Huis in Utrecht was in 1461 opgericht als 'dolphuis' en heette sinds 1841 het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen. Toen Van Herwijnen er in 1918-1919 zijn portretten tekende, was de inrichting al behoorlijk achterhaald volgens de toenmalige inzichten van de psychiatrie. Een oud pand, midden in de stad, met slechts een binnenplaats om af en toe een frisse neus te halen zou het herstel niet ten goede komen (afb. 3). Nieuwe inrichtingen werden sinds de late 19de eeuw daarom gebouwd volgens het credo van licht, lucht en ruimte, bij voorkeur als een verzameling paviljoens in de bossen, duinen of op

6 Caroline Roodenburg-Schadd, *Jan van Herwijnen. Schilder uit zelfbehoud*, Harderwijk 2008, pp. 101-102, noot 140. Van Herwijnen kocht de tekeningen, die tijdens de veiling onverkocht bleven, achteraf. Het betrof lot 91 uit de *Catalogus van moderne schilderijen, aquarellen, tekeningen, etc. afkomstig van de collectie van wijlen J. Goudstikker*, Amsterdam (Frederik Muller & Co.), 8-9 oktober 1940.

7 Zie voor Van Herwijns houding ten opzichte van de bezetter en de reacties die hij daar naderhand mee uitlokte: Roodenburg-Schadd 2008 (noot 6), pp. 65-74.

8 Pierre Janssen geciteerd in Roodenburg-Schadd 2008 (noot 6), p. 84.

het platteland. Deze peperdure instellingen moesten niet alleen gericht zijn op verpleging, maar vooral ook op terugkeer in de maatschappij. De natuurlijke omgeving zou een helende werking uitoefenen op de geest. Dit concept lag ook ten grondslag aan het jongere broertje van het Willem Arntsz Huis: de Willem Arntsz Hoeve, die in 1906 in Den Dolder verrees. De Hoeve stond onder leiding van dr. August Stärcke, een van de eerste freudianen in Nederland en de zwager van de (latere) schilder Pyke Koch, die begin jaren 20 bij het gezin Stärcke inwoonde. Wat de reden was dat Van Herwijnen voor het maken van zijn portrettenserie juist werd verwezen naar het veel ouderwetser stadsgesticht is niet bekend.

Hoewel in het Huis vaker de zware of chronische gevallen terechtkwamen, was er geen beleid dat opname in de ene of andere locatie voorschreef bij specifieke symptomen of diagnoses.⁹ Inrichtingen werden primair ingedeeld op basis van sekse (pertinent gescheiden), klasse (tot wel vijf verschillende) en gedrag (rustig, half-onrustig en onrustig, een ziekenzaal en waar mogelijk een ‘idioten’-paviljoen voor mensen met een aangeboren verstandelijke beperking). De Hoeve bood verpleging voor klasse 1, 2a en 3, terwijl het Huis alleen voorzag in klasse 2b en 3. Op beide locaties bestond de meerderheid in principe uit armlastige patiënten, die op kosten van de gemeente of armenzorg werden verpleegd: de Hoeve reserveerde 56% van de 500 bedden voor armen en het Huis 65% van de 400.¹⁰ De armen waren te herkennen aan de degelijke uniforme instellingskleding die ze omwille van hygiëne en veiligheid bij opname aangereikt kregen. Deze garderobe, waar door de vele wasbeurten de sjeu uit verdwenen was, bestond uit diverse onderdelen, voor koud en warmer weer, voor doordeweekse dagen en de zondag. Patiënten die in uitbarstingen van razernij, angst of wanhoop de stof probeerden te verscheuren, kregen kleding van stuggere, doorgestikte canvas (afb. 4a-c).¹¹

13

Met uitsluitend zwart krijt wist Jan van Herwijnen de algehele grauwheid van het gestichtsvoorkomen treffend te vereeuwigen. Het in de loop der tijd smoezelig geworden tekenpapier draagt hier (onbedoeld) aan bij. De rokken van de vrouwen hangen als hobbezakken om hen heen en wat ooit een net herenpak was, ziet eruit als een oud en veel te groot kostuum dat een jongetje uit de kast van zijn vader heeft getrokken. Hier en daar zijn verstelde knieën zichtbaar, klusjes waar de vrouwen uit de lagere klassen aan werden gezet om bezig te blijven en de zinnen te verzetten. Ondanks de kleine verschillen in de kleren die Van Herwijnen tekende – in lichter of donkerder grijs, met of zonder sjaaltje, wel of geen knopen – lijkt het hier om patiënten in gestichtsuniform te gaan. Een enkeling in de serie draagt iets afwijkends, mogelijk een welvarender patiënt die de eigen kleding aan mocht houden. Ruim de helft heeft schoeisel zonder veters. Deze voorzorgsmaatregel moest voorkomen dat onberekenbare patiënten de veters zouden benutten om zichzelf of anderen kwaad te doen.

9 Mondelinge mededeling door Joost Vijselaar aan de auteur, 28 januari 2021.

10 *Gids voor armenzorg en maatschappelijke steun in Nederland*, Rotterdam 1919, p. 111 (<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB24:061330000>, geraadpleegd 11 maart 2021).

11 Voor de geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting en de psychiatrie in de late 19de en vroege 20ste eeuw is dankbaar gebruik gemaakt van de volgende bronnen: Joost Dankers en Jos van der Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoeven Kliniek en Dennendal*, Amsterdam 1996; Joost Vijselaar, *Krankzinnigen gesticht.*

Psychiatrische inrichtingen in Nederland, 1880-1910, Utrecht 1992 (heruitgave van oorspronkelijke publicatie uit 1982); Joost Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour*, Amsterdam 2010; Annemarie Kerkhoven, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland*, Zwolle/Utrecht 1996; Clara Brinkgreve, Willem Koppers, Joost Vijselaar et al., *Voor gek gehouden*, tent.cat. Gouda (Stedelijke Musea) / Haarlem (Vis- en Vleeshal (Frans Halsmuseum)) 1982.

1888. 1889.

COLOFON

Uitgave

WBooks | Zwolle
www.wbooks.com
Museum MORE
info@museummore.nl
www.museummore.nl

Tekst

Marieke Jooren
Ype Koopmans

Redactie

Marieke Jooren

Vormgeving

Erlend Schenk | BUROGRAPHIC

ISBN 978 94 625 8448 8

NUR 646

Deze publicatie kwam mede tot stand
dankzij financiële ondersteuning van
het De Gijsselaar-Hintzenfonds

Met dank aan

Saskia Bak
Sander Bink
Mieke Breij
Julia Dijkstra
Johan Eland
Geertrui van Herwijnen
Bart van Herwijnen
Hilda van Herwijnen
Marieke Kraan
Inger van Lamoen-Dommisse
Janjaap Luijt
Joanna Minderop
Bertram Mourits
Willem Oosterbaan
Sjoerd Popkens
Laura Prins
Caroline Roodenburg-Schadd
Ellen van Slagmaat
Cecile aan de Stegge
Joost Vijselaar

© auteurs en Museum MORE | Uitgeverij WBooks.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden. Van werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2021.